

JOANNA KULWICKA-KAMIŃSKA

*Institut Języka Polskiego**Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu****Tefsir z Olity — uwagi językoznawcy***

Tatarskie piśmiennictwo przekładowe stanowi niezwykle ciekawy przedmiot interdyscyplinarnych badań. Powstało w wielokulturowym i wielojęzycznym Wielkim Księstwie Litewskim (dalej: WKL), w środowisku litewsko-polskich muzułmanów, żyjących w warunkach diaspory w otoczeniu chrześcijańskim. Miało to wpływ na wielowarstwowość genetyczną tatarskiej twórczości, w tym na obecność zróżnicowanych geograficznie i chronologicznie cech polszczyzny północnokresowej i języka białoruskiego; na związek literatury Tatarów WKL z renesansowymi tłumaczeniami Biblii na język polski, a zarazem z koraniczną tradycją przekładową w postaci m.in. tureckich *tefsirów*. Ponadto można wykazać cechy wspólne tatarskiego piśmiennictwa i literatury biblijno-psalterzowej okresu średniowiecza. Jednym z najstarszych zabytków litewsko-polskich muzułmanów jest *tefsir z Olity* (1723 r.). W artykule podjęto próbę opisu filologicznego zabytku na wszystkich poziomach języka.

Słowa kluczowe: językoznawstwo diachroniczne i porównawcze, teolingwistyka, kitabistyka, polszczyzna północnokresowa, przekładoznawstwo

Tatarskie *tefsiry* stanowią oryginalny i unikatowy rodzaj piśmiennictwa Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL). Według badań, przeprowadzonych m.in. przez Irynę Synkovą [Synkova] można przyjąć, że jest ich dwadzieścia, ale w znakomitej większości znajdują się w posiadaniu osób prywatnych, zatem są trudno dostępne dla badaczy.

Hermetycznymi i niedostępnymi do prowadzenia badań przez filologów, historyków, etnologów, religioznawców etc. czyni je też alfabet arabski, którym zapisywano słowiański tekst przekładu. Stąd do połowy lat 90-tych XX w. opublikowano zaledwie niewielkie fragmenty tych ksiąg — bez jakiegokolwiek analizy ich tłumaczenia. Przełomem w zakresie badań nad *tefsirami* są niewątpliwie prace Paula Sutera, który jako pierwszy podjął zagadnienie analizy tłumaczenia Koranu na podstawie jednej z sur koranicznych, mianowicie *Al-Baqary* [por. Suter 2004; 2009].

Tymczasem przekład słowiański z 2. połowy XVI w. jest trzecim z kolei — po łacińskim i opartym na nim tłumaczeniu włoskim — przekładem Koranu na język europejski, a zarazem najwcześniejszym — pierwszym — przekładem tej księgi na język słowiański. Powstał w okresie reformacji, a więc równoległe z przekładami Biblii na języki wernakularne.

Jedną z najstarszych kopii przekładu Koranu jest *tefsir* z Olity (symbol: TAL)*, datowany na 1723 r. Jednak tylko część zabytku swoją genezą sięga początku XVIII w., albowiem jego korygowane, uzupełniane bądź dopisane fragmenty pochodzą z w. XIX, a dokładnie z 1836 r. O dacie sporządzenia kopii informują kolofony w języku polskim — por. “Od narodzenia Jsi Proroka 1723. roku Dopisany ten Sty Tiefsyr, a Poprawiony przez Jbrahima Januszewskiego Jmama Winksznupskiego 1836. Roku. Dnia 12–24 Sierpnia czyli augusta w Winksznupiach” [rękopis 485b] oraz “temu Lat 113 od napisania poprawiony” [rękopis 485b] i w języku arabskim — por.

Prawdą jest to, co rzekł Potężny Bóg i prawdą jest to, co rzekł jego Posłaniec, Szlachetny Prorok i to, co rzekł Bóg nasz i nasz Pan od świadków i w niego wierzących, dzięki Bogu Panu Światów, syn Mustafy syna Ismaila Jabłońskiego, drogi szlachetny Koran słowa Potężnego, dnia jedenastego szóstego miesiąca [kalendarza muzułmańskiego] [odczyt z arabskiego: Magdalena Lewicka, komputeropis].

Jego kopistą jest zatem syn Mustafy Jzmaela Jabłońskiego, którego imię i nazwisko zapisano w kolofonie [rękopis 483a]. Materiał tekstowy dopisywał, uzupełniał i poprawiał kolejny, wskazany w kolofonie, kopista Jbrahim Januszewski [rękopis 485b].

Zabytek znajduje się w zbiorach prywatnych na Litwie. Obejmuje 485 kart o formacie 33x18,5 cm. Papier zabytku jest pożółkły, lekko zniszczony, w górnej wewnętrznej części wydarty, miejscami poplamiony. Manuskrypt chroni skórzana, ciemnobrązowa lub czarna oprawa, z tłoczonym ornamentem geometrycznym. Tekst zabytku jest czytelny, pisany dwoma różnymi charakterami pisma — czarnym oraz czerwono-brunatnym inkaustem, miejscowo poprawianym czarnym atramentem. W górnym lewym rogu umieszczono numerację arabską (zapis częściowo zdefektowany). O kolejności stron informują również reklamanty. Na stronie jest średnio po 8 wierszy tekstu arabskiego z jego podwierszowym tłumaczeniem. Tekst jest podzielony na sury — większość z nich jest poprzedzona tytułem i informacją o ilości ajatów, tworzących daną surę (dane te z reguły są umiejscowione w ostatnim

* Temat został opracowany w ramach międzynarodowego projektu “TEFSIR”, finansowanego ze środków grantu badawczego Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, moduł 1.2 nr 12 H 12 0041 81.

wersie poprzedniej sury, co jest zgodne z notacją w rękopiśmiennych arabskich tekstach koranicznych). Sury pierwszą i drugą poprzedza zapowiedź umieszczona w ramce: *rōzʒal ō xwale kʒengi šedm ajetōw*¹ [rękopis sura I]; *rōzʒal ō krōwe dwešce ōšmizešōnt šešc ajetōw* [rękopis sura II]. Ponadto sury wyodrębniono graficznie — przez wydzielenie miejsca na tzw. basmałę. Jest też obecny podział na *sufry*. Zapisane czerwonym atramentem kropki wskazują granice ajatów (tylko w tekście arabskim pisanym *in continuo*).

Do istotnych zadań badawczych, które można podjąć, analizując tekst *oliciego tefsiru* należą m.in.: ustalenie nowych faktów do dziejów polszczyzny północnokresowej; komplementarne opracowanie relacji słowiańsko-orientalnych, zwłaszcza na podstawie wielojęzycznej zawartości rękopisu (warstwa orientalna: język arabski, język turecki, język perski; warstwa słowiańska: język polski, język białoruski); identyfikacja źródeł, z których muzułmanie czerpali wiedzę na temat wiary, tradycji, historii czy literatury chrześcijańskiego otoczenia; wskazanie uwarunkowań ekstralingwistycznych i cech językowych, ważnych dla ustalenia chronologii nie tylko *tefsirów*, ale również innych rękopiśmiennych zabytków Tatarów WKL; próba ustalenia autorów tłumaczenia i kopistów, a w ujęciu komparatystycznym — próba identyfikacji kanonu tatarskich zabytków i prześledzenie tzw. łańcuchów kopii.

Dla językoznawcy zagadnieniem szczególnie interesującym jest opis filologiczny zabytku na wszystkich poziomach języka: paleografii, grafii i jej związku z fonetyką, morfologią, leksyką, semantyką, służący także uzupełnieniu tzw. wiedzy ogólnej z zakresu tatarskiego piśmiennictwa przekładowego.

W artykule zwrócono zatem uwagę na wielowarstwowość genetyczną tych tekstów — na przykładzie: grafii, wybranych cech językowych, zagadnień z zakresu przekładoznawstwa, w tym metatekstu.

Osobliwości graficzno-ortograficzne w warstwie słowiańskiej:

- oznaczanie fonemu *a* w nagłosie za pomocą *alifu z fathą* i *alifu z maddą*, np. *ajet 'ōw* [s. 6a, w. 1], *a ktō* [s. 94a, w. 5], *a xōc* [s. 145a, w. 5];
- nieodróżnianie w zapisie głosek *o* oraz *u* i odzwierciedlanie ich za pomocą jednakowego znaku — *dammy*, np. *pōglašcece wodōŋ* [s. 94a, w. 8], *mušulmanskej* [s. 936, w. 6] lub *wawu z dammq*, np. *ne slišōŋ* [s. 145a, w. 5], które [s. 93a, w. 3], natomiast zróżnicowanie zapisu tych fonemów za pomocą *wawu z dammq* i *wawu z fathą* w ostatnich surach *tefsiru*, które zostały dopisane 113 lat później, np. fragment korygowany — *čince došic* [s. 93a, w. 3];
- zapis etymologicznego *ř* w najstarszej warstwie tekstu jako *r*, np. *wi ještešce pelgrimami* [s. 93a, w. 4], w glosach marginesowych zarówno jako *r*, jak też jako połączenie *r+ž*, np. marg-1 na *prepicce* [s. 93b, w. 1] i *xeram*

jest zakaz čilī gržex [s. 93b, w. 1], a w surach dopisanych w 1836 r. jako *ž*, np. *pžeto*, *pžistenpowac* [s. 110, w. 1];

- realizacja miękkiego fonemu *s* poprzez użycie liter *tā* lub *sīn*, np. *cošce še* [s. 93a, w. 3], *proš* [s. 110, w. 3], ale *mešonca* [s. 93a, w. 5], *šen īx ode mne še bojce* [s. 93b, w. 5], a w tekście z 1723 r. także grafemu ۛ — por. *bōjce se* [s. 94a, w. 2];
- przewaga litery *zā*’ jako graficznego odpowiednika *z* (na uwagę zasługuje stopniowe wypieranie litery *dād* przez *zā*’);
- używanie na oznaczenie fonemu *t* zarówno liter *tā* jak też *tā*, przy czym *tā* występuje zwłaszcza w wyrazach obcych, np. *šeriet’* [s. 93b, w. 8], *t’ejemim* [s. 94b, w. 2], *žekewet’* [s. 95a, w. 6];
- stosowanie dla oznaczenia fonemu *χ* (ch) liter *hā* i *hā*, np. *xwala* [s. 6a, w. 1 i 3], *xeram* [s. 93b, w. 1];
- oznaczanie w wygłosie głoski *j* za pomocą litery *yā*’ bądź litery *alif maqšūra*, np. *božej* [s. 6a, margines, w. 4–5], *mušulmanskej* [s. 6a, margines, w. 13].

Podane przykłady pokazują, iż na realizację określonych dźwięków w zapisie miały wpływ tradycje graficzne innych języków, których alfabety są oparte na alfabecie arabskim (tj. tureckiego i perskiego).

Osobliwości graficzno-ortograficzne w warstwie arabskojęzycznej:

- zapis uwzględniający pełną wokalizację, co dotyczy nie tylko *tefsirów*, ale też innych typów piśmiennictwa Tatarów WKL. Pomimo tego *tefsir* z Olity charakteryzuje występowanie litery *alif* w nagłosie bez znaków wokalizacyjnych, tj. — gdy wchodzi w skład rodzajnika określonego *al-*brakuje znaku *wašla*, a gdy rozpoczyna zdanie — brakuje znaków *hamza* i *fathā*. Zdarza się opuszczanie wokalizacji także w innych kontekstach, np. *sūrt qurayš* zamiast *sūratu qurayšin* ‘sura Kurajszyci’ [s. 478a, w. 4], *arb* ‘*ayāt*’ zamiast *arba* ‘*u āyātin*’ ‘cztery wersy’ [s. 478a, w. 4];
- mylenie liter *tā maftūha* i *tā marbūta*, która jest rzadko zapisywanym wykładnikiem rodzaju żeńskiego, np. *rihlata* [s. 478a, w. 6], *mu’mināti* [s. 479a, w. 20] (najczęstsza sytuacja — *tā maftūha* zamiast *tā marbūta*);
- mylenie liter *hā* i *hā*, tzn. zamiast *hā* zapis *hā* — np. *haššatan* [s. 479a, w. 20].

Magdalena Lewicka [komputeropis] dokonała porównania zapisu arabskojęzycznej warstwy *tefsiru*, realizowanego przez dwóch kopistów — syna Mustafy Izmaela Jabłońskiego (1723 r.) i Jbrahima Januszewskiego (1836 r.). Ustaliła, że:

- obaj kopiści konsekwentnie nie stosują zapisu *hamzy* w nagłosie (nad bądź pod *alifem*), której notacja ma charakter obligatoryjny w tekstach arabskojęzycznych,

- syn Mustafy Izmaela Jabłońskiego w specyficzny sposób łączy litery *dāl*, *dāl*, *rā'*, *zā'*, *wāw* (nie podlegające łączliwości z lewej strony) z literą *tā' marbūta*, jak się wydaje jest to rodzaj manieri kaligraficznej, a nie błędny zapis polegający na połączeniu tychże liter,
- syn Mustafy Izmaela Jabłońskiego w sposób konsekwentny stosuje zapis długiej samogłoski *ī* w wygłosie przy pomocy litery *alif maqṣūra* (w miejscu *yā'*), poprzedzonej znakiem wokalizacyjnym, przypominającym tzw. krótki alif, ale umieszczonym pod literą (podczas gdy tzw. krótki alif znajduje się nad literą). W oryginalnych tekstach arabskich długa samogłoska *ī* jest realizowana graficznie w postaci litery *yā'* poprzedzonej kasrą, jednak w tekście koranicznym litera *yā'* w wygłosie jest zapisywana w postaci litery *alif maqṣūra*. Tak więc jest to zapis jak najbardziej poprawny. Mimo to — kolejny kopista — Jbrahim Januszewski dokonuje w tych miejscach korekty, polegającej na zastępowaniu *alifu maqṣūra* literą *yā'*,
- syn Mustafy Izmaela Jabłońskiego stosuje przeniesienie wyrazu do kolejnego wersu, które nie ma zastosowania w języku arabskim, a jest wynikiem interferencji z łączinką,
- obaj kopiści błędnie stosują zapis liter *tā' marbūta* i *tā' maftūha* w wygłosie, mimo wyraźnej zasady określającej stosowanie tej pierwszej w odniesieniu do l. poj. i tej drugiej w odniesieniu do l. mn.,
- u obu kopistów nazwa kolejnej sury wraz z informacją o liczbie ajatów wpleciona jest w ostatni wers poprzedniej sury,
- w zapisie występuje rodzajnik określony *al-* bez znaków wokalizacyjnych, co wynika z realizacji fonetycznej. Litera *alif* powinna być opatrzona znakiem *waṣla* występującym nad *alifem*, który utracił *hamzę* (zwykle ma to właśnie miejsce w wypadku rodzajnika określonego *al-*, w którym *hamza* ulega elizji),
- długa samogłoska *ā* jest oznaczana za pomocą tzw. krótkiego alifu, nie zaś litery, podobnie jak ma to miejsce w autentycznych tekstach arabskojęzycznych.

Cechy językowe, w tym charakterystyczne dla polszczyzny Kresów północno-wschodnich:

W systemie wokalicznym:

- é — występowanie na miejscu *e* pochylonego *i* lub *y*, np. wewnątrz rdzeni różnych części mowy jako kontynuacja dawnego *e* długiego: 1836 r. *tij* [s. 485a, w. 5], *ni ma* [s. 485a, w. 7]; 1723 r. *ni maš* [s. 104a, w. 1], *newilwajce* [s. 104a, w. 7];
- ó — mieszanie *ó* z *o*, np. *mow*, *bog*, *moj* [s. 485a, w. 7], *bostwe*, *rowni* [s. 485a, w. 8], *pżipadkow*, *šeptow* [s. 485b, w. 1];

- podwyższenie artykulacji *o>u*, np. *twuje* [s. 6a, w. 5];
- wahania w brzmieniach samogłosek, np. *e-o* — por. *prowizerowi* [s. 6a, w. 3], *u-o* — por. *wekoisti* [s. 485a, w. 7], *ę-a*, np. *pravzivenj* [s. 6a, w. 5];
- zatrata nosowości w wygłosie wyrazu, np. *w ime* [s. 6a, w. 2], *zhalalo še wodo* [s. 93b, w. 2], *xwalo naležito* [s. 485a, w. 3], *čino* [s. 485b, w. 2];
- zatrata nosowości przed spółgłoską *w*, np. zanik nosowości *-o* przed *-v* etymologicznym w imiesłowie uprzednim — por. *prijōwši* [s. 94a, w. 6], *wžowši* [s. 485a, w. 2];
- asynchronia nosowości w wygłosie wyrazu, np. *šen īx* [s. 93b, w. 5], *xōwajōj* [s. 94a, w. 1], *drogoj prawziwej drogoj ktūroj* [s. 6a, w. 5];
- realizacja asynchroniczna nosówek przed spółgłoskami (bez względu na ich jakość), np. *žondam* [s. 6a, w. 4], *blendnimi* [s. 6a, w. 6], *renkax* [s. 94b, w. 3], *žiwonce* [s. 94b, w. 8], *ūšonž* [s. 485a, w. 2], ale za wyjątkiem pozycji przed *l(l)*, gdzie zachowują wartość ustną, np. *počol ješč* [s. 93b, w. 3];
- redukcje samogłosek nieakcentowanych, np. *e>a* (akanie) w wyrazach *žona, podžoga* (*opalimi go [...] w ognū pekelnim [...] i žona jego nošonc podžoga*) [s. 485a, w. 5], *laska, moja* (*spelnilem nad wami laska moja*) [s. 93b, w. 6], *znenžnal w gložā* [s. 93b, w. 6–7].

W systemie konsonantycznym:

- geminacja historycznie miękkiego *ž>žž* w formie adjektywnej *boży*, np. *ōbeŋnici bōžže* [s. 95b, w. 3];
- reduplikacja *n* jako wpływ wschodnioruski, np. *menso šwinne* [s. 93b, w. 2];
- ubezdźwięcznianie, np. *lūckemu* [s. 485b, w. 3] i udźwięcznianie, np. *ližbar* [s. 116a, w. 1];
- upodobnienia pod względem miejsca powstania, np. *bliššix* [s. 104b, w. 7];
- wahania *r-ž(rz)*, np. *xreščijane* [s. 6a, margines, w. 26], *prabača* [s. 6a, margines, w. 23], ale *tržima* [s. 6a, margines, w. 16], *gržešnikom* [s. 6a, margines, w. 23], *xržeščijanom* [s. 6a, margines, w. 25]² — ostatnie przykłady potwierdzają, że w języku polskim na podłożu ruskim *ř* nie miało tendencji do zatruty frykatywności jak w języku ogólnopolskim, ale rozkładało się na *rž* i *rš* [por. Kurzowa 1993, 105];
- obecność wyrazu *sumienie* w nieuproszczonej postaci (w pierwotnym brzmieniu fonetycznym) — *sūmnenem* [s. 6a, margines, w. 17];
- uproszczenia grup spółgłoskowych, np. *-zdr->-zrz-* w wyrazie *zazzrošnikow* [s. 485b, w. 2];
- występowanie przymiotnika *miłosierny* z nieuproszczoną grupą spółgłoskową *rd*: *miłōserdnegō* [s. 6a, w. 2] [por. Kurzowa 1993, 112];

- brak spółgłoski *j* w prefiksalnych formach czasowników, np. **pžize** [s. 485a, w. 1];
- brak *j* w pozycji interwokalicznej, np. *xrescane* [s. 96a, w. 7], ale w później dopisanym fragmencie *xržeščijanom* [s. 6a, margines, w. 25];
- brak oznaczenia miękkości spółgłoski przed samogłoską (też cecha grafii — brak oznaczania miękkości spółgłoski przed samogłoską *T+A*, czyli brak wykładnika miękkości *-i-*), np. *zGINE* [s. 485a, w. 4], *w ognū* [s. 485a, w. 5], **pekelnim** [s. 485a, w. 5];
- asynchronia palatalności — por. *wjari* [s. 6a, margines, w. 15], *wjedōmī* [s. 104a, w. 6], *zdrowje* [s. 122b, w. 6], *kwjet* [s. 119b, w. 8]), *šwjet* [s. 112b, w. 3], *šwjedkami* [s. 105a, w. 3]. W ostatnich przykładach także zachowanie dźwięcznej wymowy *v* w grupie spółgłoskowej *šv* jako wpływ białoruski;
- *o* na miejscu polskiego *e* < **b*, **b*, co tłumaczy się wpływem ruskim, np. *pōsōl* [s. 95b, w. 8];
- formy bez przegłosu, np. *kwjet* [s. 119b, w. 8];
- formy z pełnogłosem, np. *gerexū* [s. 123a, w. 7];
- utrzymanie grupy *ir* w miejsce *er*, np. *ščira* [s. 104a, w. 4].

W słowotwórstwie:

- obecność produktywnych w polszczyźnie ogólnej i północnokresowej XVI–XVIII w. formacji, np. odrzeczownikowe *nomina agentis* z sufiksem *-nik* typu *kriwdnik* [s. 97b, w. 3], *škūdnik* [s. 97b, w. 4], *bojaźnik* [s. 105a, w. 1]; z sufiksem *-ciel*, np. *zemściciel* [s. 106b, w. 4], *būricel* [s. 122a, w. 3], *gūbiciel* [s. 123a, w. 5], *prōwaziciel* [s. 126b, w. 1] czy z przyrostkiem *-ca*, np. *pričinca* [s. 114b, w. 6], *twurca* [s. 120a, w. 5], *pōtwarca* [s. 126b, w. 2] itp., ale też *-arz*, np. *ližbar* [s. 116a, w. 1], *-acz*, np. *dōglōndač* [s. 109b, w. 4]. W znakomitej większości są notowane przez *Słownik Wileński* (dalej: SWil). Niektóre z nich są neologizmami bądź neosemantyzmami, zapożyczonymi z polemicznych tekstów religijnych czy też przekładów Biblii, np. *Biblii Nieświeskiej* Szymona Budnego — por. *karmicel* [s. 97b, w. 2]; abstrakcyjne *nomina actionis* z formantami *-enie*, *-anie*: *ūspamentane* [s. 99a, w. 5], *zaślepenie* [s. 103b, w. 3], *činene* [s. 107b, w. 6], *pōhanbene* [s. 122b, w. 2]; abstrakcyjne na *-ość*, np. *dwuličnōść* [s. 101a, w. 3]; odrzeczownikowe *nomina attributiva* z sufiksem *-ski* **babskix** [s. 485b, w. 1];
- występowanie przymiotników dzierżawczych z sufiksem *-owy*, np. *lehebowī* [s. 485a, w. 4];
- superlativus przymiotników w wariacie starszym, np. *nalepša* [s. 6a, w. 3 — fragment poprawiany i 110a, w. 4 — 1723 r.], *nagōrše* [s. 102a, w. 5 — 1723 r.], ale *nailepše* [s. 108a, w. 5 — 1723 r.];

- formy czasownikowe o innym niż dziś prefiksie, z prefiksem naddanym lub z brakiem prefiksu, np. *padne* [s. 485b, w. 1], *źeme śwentō napisal pan bōg wam* [s. 96b, w. 6], *nawracam twar mōjōj kū* [s. 117b, w. 3], *premenali słōwo* [s. 95b, w. 2], *rezlōnčili še ōd wjerī* [s. 126b, w. 6] etc.

We fleksji:

- obecność w Bierniku lp. rzeczowników żeńskich twar-dotematowych końcówki *-a*, ponadto występowanie w Bierniku lp. rzeczowników żeńskich na *-a* regionalnej tendencji do zrównania z Mianownikiem lp. — podłoże tego zjawiska jest fonetyczne (tzw. akanie). W analizowanych tekstach można zatem spotkać formy: *żona*, *podżoga* [s. 485a, w. 5], *pod obrona* [s. 485a, w. 1] i inne;
- w Dopełniaczu lp. rzeczowników rodzaju żeńskiego na *-a* występowanie końcówki *-e*, np. *mensa śwīne* [s. 125a, w. 1] oraz końcówki *-u* jako wpływ ruski, np. *bez xlūbū* [s. 95a, w. 7], a także wahania końcówek *-a// -u* w rzeczownikach nieżywotnych, np. *śwjatū* [s. 6a, w. 3] i używanie form mianownikowych lp. w rzeczownikach miękko-tematowych rodzaju nijakiego, np. *z granic prikezane* [s. 104b, w. 2], *meškane zdrowje wečnegō* [s. 122b, w. 6];
- w Dopełniaczu l.mn. przybieranie przez rzeczowniki miękko-tematowe końcówki *-ej*, np. *lūzej* [s. 485a, w. 8], *nicej* [s. 485b, w. 1], *rečej* [s. 114b, w. 8], a przez rzeczowniki miękko-tematowe rodzaju męskiego także końcówki *-ów*, np. *dō lōkcōw* [s. 94a, w. 8] oraz występowanie w rzeczownikach miękko-tematowych rodzaju nijakiego form mianownikowych lp., np. *wiwedlišmi ź nix dwanaście pōkōlene* [s. 95a, w. 5–6];
- dwoistość końcówek w Dopełniaczu, Celowniku i Narzędniku l.mn. rzeczownika *przyjaciel*, np. *s prijacōl* [s. 107b, w. 6] — por. *prijacelī*, *prijacelmi* [s. 101a, w. 1] — por. *prijacelami*;
- obecność końcówki pierwotnego Mianownika l.mn. w rzeczowniku *przyjaciel*, np. *prijacelī bōžže* [s. 96a, w. 7], ale *prijacele* [s. 122b, w. 7];
- wahania wygłosowego *-i// -y* oraz *-ij// -yj* w przymiotnikach, co może nawiązywać do brus. gwar brzesko-pińskich, ale jest też obecne w gwarach wileńskich oraz charakterystyczne dla polszczyzny północnokresowej, np. *rownij* [s. 485a, w. 8], *wekoisti* [s. 485a, w. 7], *podobni* [s. 485, w. 8];
- oboczności tematów — mieszanie tematów twardych z miękkimi w przymiotnikach na *-ny// -ni* oraz *-cy// -ci*, np. *pekēlni* [s. 485a, w. 5], *pžijmūjonci* [s. 485a, w. 3], *blendni*, *zweżoni* [s. 6a, w. 6];
- formy odmiany prostej przymiotnika — por. *rence abū lehebowī* [s. 485a, w. 4];
- imiesłów czasu teraźniejszego czynny na *-qc* w funkcji przydawki rzeczownika, np. *žōna nōšōnc* [s. 485a, w. 5];

- archaiczne formy osobowe czasownika *być*, np. *jesc xeram* [s. 93b, w. 1], *tō jesc* [123b, w. 7];
- obecność form czasu zaprzeczonego, np. *biliŝce zatajili* [s. 95b, w. 8], *ne ūžili ŝe bilī* [s. 110b, w. 3];
- zakłócenia w łączliwości czasowników z zaimkiem *się*, np. *pōzwolila ŝe na tō* [s. 97b, w. 3], *ŝe ne wezal* [s. 98b, w. 6], *prišli ŝe dō takęgō času* [s. 122b, w. 8];
- tryb rozkazujący z końcówką *-i* w 2 os. lp., np. *wspōmni i muxemmed* [s. 96b, w. 4];
- obecność czasowników iteratywnych, np. *klama piŝmō* [s. 112a, w. 1], *klamajōŋ piŝmō* [s. 113b, w. 5];
- zaimki rozdajowe bez nagłosowego *ń* w połączeniu z przyimkiem (wpływ białoruski), np. *na jim* [s. 93b, w. 3].

W składni:

- Narzędnik w orzeczniku przymiotnym, np. *kajeta pžijmūjoncim* [s. 485a, w. 3], *stali činōncimi* [s. 102a, w. 8], *bōnżce i wī cnōtliwimi* [s. 94a, w. 5], *bōnżce stawajōncimi* [s. 94b, w. 6];
- formy synetyczne i analityczne w związkach składniowych, np. dopełnienie przedmiotowe przy podstawie czasownikowej — por. *zapōmneli ōbetnici mōjej* [s. 95b, w. 5], *strūnce ŝe gō* [s. 95b, w. 7], konstrukcje przyimkowe zamiast kazualnych, np. *pomagać na* (kogo? co? zamiast komu? czemu?);
- syntaktyczne użycie przyimków, np. *w ‘do’* — por. *benzece im w pōmōci* [s. 95a, w. 7], *čmū ne priŝle tōbe w pōmōci anjōla* [s. 110b, w. 6–7];
- regionalna konstrukcja z przyimkiem *dla* + Dopełniacz, np. *stronil ŝe dla gržexū* [s. 93b, w. 7];
- konstrukcja *u* + Dopełniacz, np. *pitajōŋ ū cebe* [s. 93b, w. 7];
- biernikowa składnia przyimka między, np. *ūčili mezi was prōrōki* [s. 96b, w. 5];
- podmiot grupowy ilościowy, np. *prijzece jeden z was* [s. 94b, w. 1];
- archaiczna forma przyimka *z*, np. *iz lūzej* [s. 483a, w. 2].

W leksyce:

- dwuliczność — 1. ‘dwojaka strona rzeczy’; 2. fig. ‘fałszywość, obłuda’ [SWil 267];
- *najdować* — ‘decydować, postanawiać, rozstrzygać’ [Mały słownik zaginionej polszczyzny, dalej: MSZP];
- *naterminować* — ‘napisać krótko i lada jako dla pamięci, notować’ [SWil, 744];

- przekłuć — ‘przebić, przedziurawić dziobem (mówiąc o ptakach)’ [SWil, 1237];
- przymieszać — 1. ‘dołączyć się, zmieszać się z czym, będąc jako dodatek’; 2. ‘do czego; fig. należeć do czego, przyłożyć się do czego’ [SWil, 1297];
- spuszczać się — ‘polegać, ufać’ [SWil, 1552];
- zamętek — zabytki staropolskie ‘strapienie, udręczenie, ucisk’ [MSZP];
- żywiący — przymiotnik utworzony od *żywieć* ‘to, co żyje’ [MSZP] i szeregu innych.

Zabytek zawiera liczne glosy o różnej chronologii [por. Kulwicka-Kamińska 2015]. Czesław Łapicz, biorąc pod uwagę ich tematykę, wyróżnia dwa typy glos: zewnętrztekstowe, które nie mają bezpośredniego związku z zawartością Koranu, pełnią funkcje porządkującą rękopisy od strony technicznej i uzupełniającą [2008, 71–72] oraz wewnętrztekstowe, które dotyczą bezpośrednio lub tylko pośrednio tekstu i treści koranicznych [2008, 73–74]. Inny podział glos proponuje M. Leńczuk, który wyróżnia: glosy dokładne pod względem semantycznym i gramatycznym; glosy opisowe (ciągi synonimów — bez zapowiedzi lub z zapowiednikami typu *albo, abo*; peryfrazy; definicje — z zapowiednikami *to jest, czuż...*) oraz metaglosy [por. 2015, 86–87]. Jego typologia dotyczyłaby zatem dopisków, które Cz. Łapicz klasyfikuje jako wewnętrztekstowe i odnosiłaby się zarówno do warsztatu tłumacza, jak też do czynności okołoprzekładowych, będących dziełem kopistów.

Do glos zewnętrztekstowych porządkujących można zaliczyć wymienione już właściwości, czyli: paginację, podział na sufry oraz podział na sury — większość z nich jest poprzedzona tytułem i informacją o ilości ajatów, tworzących daną surę, np. *rōzzal darū nebesķegō stō i dważesca ajetew* [rękopis sura V].

Zapiski uzupełniające w rękopisie stanowią modlitwy, intencje modlitewne bądź instrukcje modlitewne. Jako przykład można podać dopisek po surze CXIV: *potim pej zedake* [rękopis 485b] i podanie jej formuły w języku arabskim. Ponadto można przytoczyć fragment glosy, umieszczonej na lewym wewnętrznym marginesie sury pierwszej [rękopis 6a], a stanowiącej modlitewne zalecenie: *amīne po ostatnim weršū tego rozżalū potřeba mūwic amīne amen* (zapisane alfabetem arabskim). Takim uzupełnieniem jest również spontaniczna modlitwa kopisty tzw. *du‘ā’ ḥatmi al-Qurāni* [rękopis 478b – 479a–b]. Z kolei na s. 480a–480b występuje spis treści z zestawionymi w tabeli nazwami sur i numeracją stron.

Z dopisków kronikarsko-rodzinnych można przytoczyć zawartość treściową kolofonów, np. na s. 1 umieszczono dedykację z 1806 r. podpisaną Jozefowicz; na stronach 2a–2b i 3a oraz znajdują się wpisy w języku polskim łacinką — są to zapiski rodzinne, stanowiące swoiste *silva rerum*. Zapiski tego typu są obecne również na s. 481a i b.

Glosy wewnątrztekstowe służą natomiast konkretyzacji koranicznych treści. Pomagają je interpretować i objaśniać. Są często oparte na muzułmańskiej literaturze komentarzowej, w tym na oryginalnych, islamskich *tefsirach*. Ich sporządzanie wymagało zatem szerokich kompetencji językowych i merytorycznych. Jako przykład można podać glosę marginesową zapisaną alfabetem arabskim: *ōddawajce naleźnōśc cō kōmū naleži sīnu gōspōdarstwo zewce pōsag malim zatkōm pōźiwene ōzeże imamōm swoim ūbōgim pōdrūžnim ź žeke'et' i sedeki neskōmpūjuči bō skōnpe lūze brace šetanške jest* [s. 230b, w. 4–5 — lewy margines], ale też przytoczyć zapisane łacinką glosy, które informują, o czym jest dany fragment *tefsiru* — por. *oiedzieniu charamnym* [s. 93b, w. 3 — lewy margines], *oczystosci myc ciala* [s. 94a, w. 7 — prawy margines], *na zlodzieia keranie* [s. 98b, w. 4 — lewy margines] albo objaśniają tekst słowiańskiego przekładu, zapisanego alfabetem arabskim, poprzez jego transliterację, np. *Jako żydzi wrucilismy zazdrosc miedzi nich niepryiacielstwo y niemilos az do dnia sadnego* [s. 95b, w. 6 — lewy margines], *a powazne y Garde na niewiernicy* [s. 101b, w. 1 — lewy margines], *nietrymacye prysieg waszych zalechko* [s. 225b, w. 2 — lewy margines] czy *y nie kupuycie prysiegi Bozey za swieckie towary* [s. 225b, w. 4 — lewy margines] i szereg innych. Ten rodzaj glos jest niezwykle ciekawy dla filologów, czy też historyków, albowiem łacinką [XIX-wieczną ortografią] zapisano transliterację słowiańskojęzycznej warstwy *tefsiru*. Czyżby czytelnik (a może kolejny kopista — Jbrahim Januszowski?) znał nie tylko język arabski, ale potrafił również identyfikować tłumaczenie Koranu na polszczyznę północnokresową, zapisane odpowiednio przystosowanym do systemu fonologicznego języków słowiańskich alfabetem arabskim? Zapisane łacinką glosy objaśniają też terminy koraniczne. Jako egzemplifikację można podać heterogeniczny przykład: *munkir jest* [zapisano alfabetem arabskim] *neguiacy prawde* [zapisano łacinką] [s. 219a, w. 1 — prawy margines]. Ponadto poszerzają kontekst o treści ułatwiające jego zrozumienie.

Mogą je stanowić zarówno uwarunkowane semantycznie i stylistycznie szeregi synonimiczne (ich tworzenie to cecha staropolskich przekładów psalterzowych, a także później powstałych translacji Pisma św. na język polski, a zarazem kontynuacja tradycji glosowania i przekładania tekstów, wywodzącej się ze starożytnej Grecji — por. gr. *metálēpsis* ‘tłumaczenie słowa na synonimiczne wyrażenie’), jak też wprowadzane zamiast nich definicje wyrazów i rozbudowane uwagi interpretacyjne, oparte na znanej w określonym kręgu kulturowym literaturze komentarzowej.

Tak rozumiane glosy należą do immanentnych cech przekładu swobodnego. Jako jedne z jego wyznaczników zostały omówione przez Joannę Kulwicką-Kamińską w pracy *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorskiej* [2013].

W analizowanym rękopisie można wskazać m.in.:

- wprowadzanie kilku polskich odpowiedników dla jednego wyrazu arabskiego, poprzedzone wykładnikami formalnymi, np. *albo/abo* — por. *ūčinil na nej malženstvo albo zlōnčene paronj pō dvojgō* [s. 203a] lub bez zapowiedzi, np. *zwadi nepržijažni* [s. 93b, w. 1], *ōlbrimi welke duže* [s. 96b, w. 8], *odwedli od domū božego xramu* [s. 93a, w. 8] i inne;
- wprowadzanie objaśnień dla nominacji obcego pochodzenia, w tym stosowanie omówień, np. ar. ka‘aba ‘świątynia, sanktuarium w Mekce’ — *dom božī kēhbe* [s. 93a, w. 6], ar. ḥaram ‘zabroniony, zakazany, niedozwolony; święty; przeklęty’ — *xeram jest zakaz čilī gržex* [s. 93b, w. 1 — lewy margines];
- uzupełnianie przekładów różnymi dopowiedzeniami i szczegółami ułatwiającymi zrozumienie sensu, np. *bog jedet jest ni ma kolegi ani pomocnika bog moj ne pije ni je ne špi wekoisti* [s. 485a, w. 7];
- wprowadzanie do tekstu przekładowego licznych objaśnień, sygnalizowanych metajęzykowym omówieniem *to jest, znači še (to znaczy)*, np. *inžjil to jest awaniljon* [s. 107b, w. 3], *salix tō jest dōbrij prōrōk ktūrij ni w čim ne narūšil pana būga* [s. 228a, w. 1 — prawy margines], *jest milošernī to jest kedi xelal īm* [s. 93a, w. 7];
- personalizacja przekazu — konkretyzacja odbiorcy i inwokacyjność, np. muzułmańskie wyznanie wiary wyrażone jako *ne maš inšengō būga tilkō jā* [s. 217b, w. 4].

W rękopisie są również obecne glosy korygujące, których zadaniem jest poprawianie błędów poprzedników czy też uzupełnianie luk etc. Dotyczą zarówno warstwy językowej arabskiej, jak i słowiańskiej. W tekście *tefsiru* z Olity dokonano licznych korekt, poprawiając brunatny atrament na czarny w warstwie oryginalnej i tłumaczonej. Zmieniono znaki wokalizacyjne, czy też poprawiono lub dopisano wyrazy, np. *pōtōpi was za newerenstwo waše pōtim* [234b, w. 5], *čistij xwalebrij būg ktūrij prōwaził drogonj* (poprawiono) *slūge swegō nōcōj iž mečitu ke‘abi* (dopisano) *mekkejskēgō dō mečitu* [s. 228b, w. 3]. Niestety, poprawiana warstwa arabska i słowiańska *tefsiru* nie są wolne od błędów [według ustaleń M. Lewickiej, komputeropis].

Zabytek charakteryzują również metaglosy, np. na prawym zewnętrznym marginesie tekstu 1. sury są obecne komentarze w języku arabskim i ich objaśnienia w języku polskim, np.: *znači šwjat jedej drūgi raz znači wšistkīx šwjatew i okrengew w božej moci zostajoncix* [s. 6a, w. 2–5] czy *znači prorokaw i poslancow boga i tix mušulman co z bojaznoj božo i čistim sūmnenem w mušulmansskéj wjerže žice swoje prowažonj* [s. 6a, w. 20–23] i kolejne.

Dopiski wewnątrztekstowe mogły powstać równocześnie z kopią, ale część z nich może wiernie odzwierciedlać wcześniejszą kopię, stanowiącą

podstawę przepisywania, a nawet może być właściwa oryginałowi i wyrażać rozterki translacyjne anonimowego tłumacza. Ich identyfikację utrudnia częstokroć ingerencja kopisty, np. w kopii *tefsiru* z 1686 r. występuje glosa marginesowa *jezzic wuzic 'ūrāz 'i pūžitki nāpiṭki ž-mleke* [s. 367a — transliteracja Michaił Tarełka], która w odpisie z Olity jest już włączona do tekstu głównego [s. 353b].

Glosy, podobnie jak cechy grafii czy właściwości gramatyki i leksyki tekstu, świadczą o wielowarstwowości tatarskich rękopisów. Stanowią one zarówno tłumaczenie arabskiej i/lub tureckiej podstawy tekstu, jak też arabskich komentarzy do tekstu głównego. Same są również komentarzem (o charakterze egzegetycznym) do Koranu lub do innych glos. Tatarscy translatorzy bądź kopiści zamieszczali je na marginesie lub w tekście głównym. Są zapisywane alfabetem arabskim, jak również łacinką bądź cyrylicą. Objasnianie mogło być przy tym kompilacją różnych źródeł, sięganiem do literatury komentarzowej, do przekładów Koranu w języku tureckim czy też do Sunny.

Prawdopodobnie pierwszy przekład Koranu sporządzono w języku perskim za czasów Mansura I (X w.). Mniej więcej w tym samym czasie przełożono Koran na staroturecki. Tłumaczenia Koranu na język turecki dokonywano w celach misyjnych (islamizacja plemion tureckich na obszarze Azji Środkowej i Wschodniego Turkiestanu pod wpływem państwa Samanidów ze stolicą w Bucharze) — nie bezpośrednio z arabskiego, ale z perskiego. Tradycja powstawania podwierszowych przekładów w Średniej Azji miała natomiast swój początek prawdopodobnie w XI w., a była kontynuowana do XV w. w Anatolii (język osmańsko-turecki) — przypuszcza się, że stamtąd przejęli ją Tatarzy WKŁ [por. Ycra 2014, 162].

Do charakterystycznych cech tureckich *tefsirów*, dla których można by zbudować analogie z tatarskimi *tefsirami* należą:

- dostępność kopii, pochodzących z wieków od XIV do XVI, konserwujących archaiczne cechy językowe XII-sto i XIII-sto wieczne;
- mieszanie się cech językowych charakterystycznych dla różnych dialektów. Dostępne badaczom *tefsiry* są niejednorodne — można w nich zidentyfikować cechy gramatyczne i leksykalne charakterystyczne dla różnych grup języków tureckich — język Oguzów, ujugurski, dialekty karlukskie, kipczańskie;
- dosłowność przekładu;
- liczne błędy kopistów, wynikające z nieznamośności m.in. gramatyki języka staroarabskiego [por. charakterystykę rękopisów Ycra 2014, 157–161].

Natomiast cechą tatarskich *tefsirów*, różniącą je od tureckich zabytków tego typu jest heterogeniczność przekładu — w *tefsirze* z Olity można bo-

wiem odnaleźć wykładniki przekładu dosłownego, np.: układ interlinearny, wierność morfologiczna i syntaktyczna wobec oryginału, w tym szyk postpozycyjny — *bog jedet' jest* [s. 485a, w. 7], *mešonca zakazanego* [s. 93a, w. 5], *ʿiša čisti' jest* [s. 109b, w. 1], obecność konstrukcji właściwych językom tekstów źródłowych, np. w ar. masdaru absolutnego — por. *xwal xwalo* [s. 485a, w. 3], *na jezoncego jezene* [s. 124b, w. 8], *dōbre ūčiniķi činōŋ* [s. 106a, w. 3] i przekładu swobodnego.

Drugi typ tłumaczenia cechują:

- wyraźniejsze niż w oryginale określenie podmiotu lub dopełnienia, np. *wonzane w wenzli nicej sirowix* [s. 485b, w. 1], *pamazanec 'ejsā sīn merjemin* [s. 96a, w. 3–4]; wyszczególnienie szerszego kontekstu, np. *ne jest mū w jego bostwe rovnī ni jeden z lūzej anī podobni* [s. 485a, w. 8], *pžipadkow nocnix gdi slonco zajze i zmrok padne* [s. 485b, w. 1]; wprowadzanie do zdań z podmiotem domyślnym odpowiedniego rzeczownika w funkcji podmiotu, np. *mow ja mχmmd* [np. s. 485a, w. 7];
- objaśnianie imion własnych i nazw obcego pochodzenia, np. *žekewet' 3 i zešencine* [s. 96a, w. 6], *xelalne čiste* [s. 105a, w. 8], *newernikami káfirmi* [107a, w. 7];
- dodawanie przymiotników i przysłówków wartościujących w celu uwydatniania cech pozytywnych i negatywnych — por. *nalepša xwala* [s. 6a, w. 3];
- wprowadzanie zapowiedzi treści rozdziałów — por. *rōzgal darū nebeskegō stō i dwažešce ajetew* [s. 93a, w. 1–2];
- sięganie do słownictwa i frazeologii potocznej, np. egzegeza ar. wyrazu *šamad* 1. 'niezależny'; 2. 'wieczny, stały, trwałe, trwający wiecznie' [Danecki, Kozłowska 1996, 481]: *ne pije ni je ne špi* [s. 485a, w. 7], *pžeto ūšonz i xwal* [s. 485a, w. 2–3];
- wyrażanie, obecnego w oryginale arabskim, trybu optatywnego za pomocą konstrukcji z partykułą *niech, niechaj* — por. *nex zgino rence abū lehebowī i nex zgine i sam* [s. 485a, w. 4], *nex benzem s kriwdnikami w pekle* [s. 108a, w. 4], *nex benze xwala panu bōgu* [s. 114a, w. 5];
- realizacja konstrukcji składniowej status constructus według modelu R[Pp — **pan nebeskij* [s. 485a, w. 9], **krūl lūckij* [s. 485b, w. 4], **zwod šetanskij* [s. 485b, w. 4], **wara boža* [s. 485a, w. 2], **den sondnij* [s. 6a, w. 4];
- eliminowanie lub oddawanie ar. spójnika *wa* spójnikiem *i*, co było zgodne z polską składnią (użycie na początku zdania jako wskaźnika kontynuacji — por. staropolską literaturę religijną XV i XVI w. oraz przekłady biblijne) [Drozd 1999, 164; Bieńkowska 1992, 146–147], a partykuły wzmacniającej *inna* przez *pewnie*, występujące zawsze na początku zda-

nia (arabizm składniowy, ale też analogia do polskiego wzorca frazeologicznego — nastąpiło więc nałożenie orientalnego wzorca translatorzkiego na staropolski frazeologizm), np. *pewne go najzeš* [s. 485a, w. 3], *pewne pan bōg prendkō* [s. 94a, w. 2]. Według Andrzeja Drozda źródłem przysłówkowego tłumaczenia partykuły *inna* może być wzorzec turecki [Drozd 1999, 166–167].

W celu stwierdzenia, czy tureckie *tefsiry* były podstawą tłumaczenia dla Tatarów należałoby zbadać: technikę przekładu, stopień pokrewieństwa, powtarzanie tych samych błędów, wpływy na tłumaczenie sekt mużulmańskich — szyitów lub sunnitów, obecność źródeł tureckojęzycznych.

W oparciu o analizę warstwy gramatycznej *tefsiru* z Olity oraz badania nad metodologią koranicznego przekładu można wskazać w charakteryzowanym zabytku wiele zróżnicowanych regionalnie i chronologicznie cech językowych, jak też określić wpływy chrześcijańskiej (w tym biblijnej) i mużulmańskiej (tłumaczenia Koranu m.in. w postaci tureckich *tefsirów*) tradycji translatorzycznych. Tekst tatarskiego *tefsiru* stanowi zatem bezcenne źródło dla opracowania spuścizny o szczególnym znaczeniu, czyli zespołu zabytków dawnej Rzeczypospolitej oraz dla prowadzenia badań w zakresie przekładu religijnych tekstów mużulmańskich na języki spoza kręgu kultury i tradycji islamu. Może stać się ponadto podstawą dla prowadzenia badań naukowych z wielu dziedzin — m.in. orientalistyki, kulturoznawstwa, religioznawstwa, politologii, historii, etnologii, teologii itp.

PRZYPISY

¹ Przyjęty system transliteracyjny jest zgodny z ustaleniami Zespołu, realizującego międzynarodowy projekt “TEFSIR” w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, moduł 1.2 nr 12 H 12 0041 81.

² W ostatnich surach *tefsiru* z Olity, dopisanych 113 lat później, odzwierciedlono już zrównanie w wymowie ř z ž, np. *připadkow* [s. 485b, w. 1], *přeto*, *přistenpovac* [s. 485a, w. 2], *přijmūjoncim* [s. 485a, w. 3].

³ Forma sławizowana ar. *zakā*[t] ‘jałmużna’.

TEKSTY ŹRÓDŁOWE I SŁOWNIKI

MSZP — *Mały słownik zaginionej polszczyzny*, Wysocka F. (red.), Kraków, 2003.

SWil — *Słownik języka polskiego*. T. I–II. Wilno, 1861.

TAL — *Tefsir z Olity*, rękopis ze zbiorów prywatnych, 1723 i 1836.

BIBLIOGRAFIA

- Уста Х., 2014: Исторический обзор первых подстрочных переводов корана (на материале тюрских языков), in Bairašauskaitė T., Miškinienė G. (red.), *Tiurku Istorija ir Kultūra Lietuvoje. Turks' History and Culture in Lithuania. История и Культура Тюрков в Лумве*. Vilnius, 154–165.
- Bieńkowska D., 1992: *Styl językowy przekładu Nowego Testamentu Jakuba Wujka. (Na materiale czterech Ewangelii)*. Łódź.
- Danecki J., Kozłowska J., 1996: *Słownik arabsko-polski*. Warszawa.
- Drozd A., 1999: *Arabskie teksty liturgiczne w przekładzie na język polski XVII wieku. Zagadnienia gramatyczne na materiale chutb świątecznych*. Warszawa.
- Kulwicka-Kamińska J., 2013: *Przekład terminologii religijnej islamu w polskich tłumaczeniach Koranu na tle biblijnej tradycji translatorskiej*. Toruń.
- Kulwicka-Kamińska J., 2015: O czym informują glosy w tatarskiej literaturze przekładowej? (na przykładzie tefsiru z Olity), *Rocznik Tatarów Polskich*, seria 2, t. II (XVI), Białystok, Olsztyn, Wrocław, 45–52.
- Kurzowa Z., 1993: *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* Warszawa–Kraków.
- Leńczuk M., 2015: Polskie glosy w XV-wiecznych łacińskich rękopisach jako problem historycznojęzykowy, w Mika T., Rojszczak-Robińska D., Stramczewska O. (red.), *Staropolskie spotkania językoznawcze. Jak badać teksty staropolskie?*. Poznań, 79–101.
- Łapicz Cz., 2008: Glosy, komentarze, objaśnienia etc., czyli o pozakoranicznych dopiskach w rękopiśmiennych tefsirach muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, w Bairašauskaitė T., Kobeckaitė H., Miškinienė G. (red.), *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Visuomenės Tradicijoje: Totoriai ir Karaimai*. Vilnius, 69–80.
- Suter P., 2004: *Alfurkan Tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir*. Köln–Weimar–Wien.
- Suter P., 2009: *Альфуркан татарскі. Каран-тэфсір татараў Вялікага Княства Літоўскага* w przekładzie I. Сынкавай, В. Свяклы, М. Тарэлкі, pod red. Г. Цыхуна, Mińsk.
- Synkova I., 2015: Тэфсір татараў Вялікага княства Літоўскага: бібліяграфічны агляд і крыніцазнаўчыя праблемы, in Łapicz Cz., Kulwicka-Kamińska J., *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*, Toruń. (Adres internetowy http://www.tefsir.umk.pl/pliki/Tefsir_Tatarow_WKL.pdf (2015-04-20)).

JOANNA KULWICKA-KAMIŃSKA

Tafsir of Alytus — remarks of the linguist

Tatar translation manuscripts are an extremely interesting subject of interdisciplinary research. They originated in the multicultural and multilingual Grand Duchy of Lithuania (hereinafter referred to as GDL) among Lithuanian and Polish Muslims who lived in a

diaspora in Christian surroundings, which had influence on the multifaceted genetics of the Tatar literature, including chronologically and geographically diverse features of the language variety spoken at the Polish-Lithuanian-Belarusian borderland, the connection between the literature of GDL Tartars and Renaissance translations of the Bible into the Polish language, and the Quranic translation tradition reflected in such works as Turkish *tafsirs*. Moreover, it is possible to indicate common features of Tatar writings and medieval Bible and Psalter literature. One of the oldest monuments of Lithuanian and Polish Muslim literature is the *tafsir* of Alytus (1723). This paper is a philological study of all language layers of this monument.

Keywords: diachronic and comparative linguistics, theolinguistics, *kitab* studies, language variety spoken at the Polish-Lithuanian-Belarusian borderland, translation studies.

JOANNA KULWICKA-KAMIŃSKA

Tefsyras iš Alytaus — lingvisto pastabos

Totorių versti rankraščiai yra itin įdomūs tarpdisciplininiais tyrimams. Jie atsirado Lietuvos ir Lenkijos musulmonų, kurie gyveno kaip diaspora krikščioniškoje erdvėje, daugiakultūrinėje ir daugiakalbėje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau — LDK), tarpe. Ši aplinka turėjo įtakos įvairiapusei totorių raštijos genetikai, lėmė ir chronologiškai ir geografiškai skirtingus kalbų, vartotų Lenkijos–Lietuvos–Baltarusijos pasienyje, literatūros bruožus. Randama sąsajų tarp LDK totorių raštijos ir Renesanso laikotarpio Biblijos vertimų į lenkų kalbą, o Korano vertimo tradicijos atsispindi tokiuose darbuose, kaip antai turkiški *tefsyrai*. Maža to, galima nustatyti bendrus totorių raštijos ir viduramžių bibliinės ar psalmytės literatūros bruožus. Vienas seniausių Lietuvos ir Lenkijos musulmonų raštijos paminklų yra Alytaus *tefsyras* (1723 m.). Šiame straipsnyje filologiniu aspektu analizuojami visi šio rankraščio sluoksniai.

Reikšminiai žodžiai: diachroninė ir lyginamoji lingvistika, teologinė lingvistika, *kitab* tyrimai, kalbų įvairovė Lenkijos–Lietuvos–Baltarusijos pasienyje, vertimų tyrimai.

Nadeszło do redakcji: 5 lipca 2015 r.

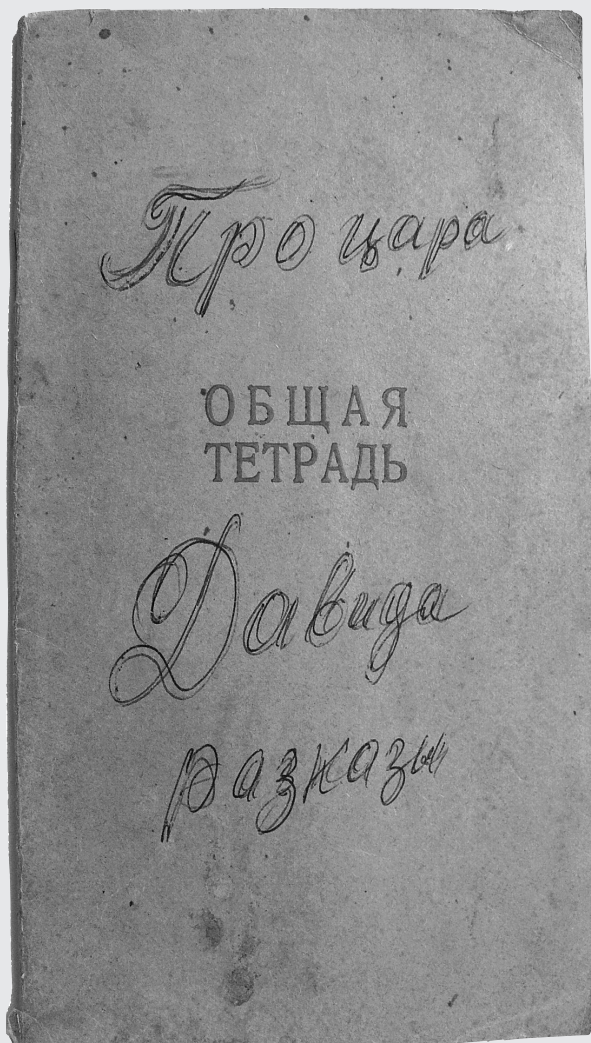
Przyjęto do druku: 10 września 2015 r.

Joanna Kulwicka-Kamińska, dr hab. nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, kierownik Zakładu Historii Języka Polskiego, Centrum Badań Kitabistycznych i Podyplomowego Studium Logopedii na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Joanna Kulwicka-Kamińska, PhD (Humanities), Assoc. prof. of humanities in linguistics, Head of the Department of the History of Polish Language, the Center for Kitab Studies and Postgraduate Diploma Studies in Logopaedics of Nicolaus Copernicus University in Torun.

Joanna Kulwicka-Kaminska, habilituota humanitarinių mokslų daktarė, Mikołojaus Koperniko universiteto Lenkų kalbos istorijos katedros, Kitabistikos tyrimų ir podiplominių logopedijos studijų centro vedėja.

E-mail: asiakk2@tlen.pl

Вокладка сшитка "Про цара Давида разказы"